

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/13/6-12>

Mehriban Zeynal qızı Hacızadə
Azərbaycan Dillər Universiteti
mehribanhacizade7@gmail.com

**MƏNTİQİ İNKARLIQ, ONUN MAHİYYƏTİ VƏ İNKARLIQ KONSTRUKSİYALARI
ZƏMİNİNDƏ DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ**

Xülasə

İnkarlıq hər hansı bir məfhumun obyektiv gerçəklikdəki qeyri-mövcudluğunu ifadə edir. İnkarlıq kateqoriyasını həm məntiqi, həm də qrammatik cəhətdən izah etmək mümkündür. Belə ki, bu kateqoriyanı həm məntiq, həm də dilçilik elmi öz tədqiqat obyektinə daxil edir. İnkarlığın məntiqi əsası bütün dillərdə eynidir, lakin qrammatik ifadə üsulları isə olduqca rəngarəngdir. Məntiqi inkarlıqda isə inkari mühakimələrdən bəhs edilir. Qrammatik inkarlıq isə cümlə formasında olan müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir. Dildəki inkar, ilk növbədə, məzmun və formanın, daha dəqiqliklə desək, cümlə strukturunun və onun düşüncə tərzininin vacib problemlərindən biridir.

İnsanların iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olan qanunauyğunluqlar dilə də aiddir. Bu obyektiv qanunauyğunluqları bilmədən dildəki dəyişmələri və onların səbəblərini, dilin tarixən inkişafı qanunauyğunluqlarını və ona təsir göstərən amilləri təyin etmək mümkün deyil.

İnkarlıq müstəqil qrammatik kateqoriya hesab olunur. Qrammatik kateqoriyalar dilin qrammatik quruluşu əsasında formalaşır. Qrammatik kateqoriyalar içərisində inkarlıq kateqoriyası həm əhatə dairəsinin genişliyi, həm də ifadə vasitələrinin zənginliyinə görə daha çox diqqəti cəlb edir. Təsdiqlə əlaqə və müqayisədə bu kateqoriya meydana çıxır. İnkar cümlənin ifadə etdiyi fikrin strukturuna təsiri və cümlənin strukturunun qurulmasında iştirak edən əsas vasitələrdən biridir. Buna görə də təhlil və mühakimənin strukturunu müəyyənləşdirmək məqsədilə inkarın məntiqi-qrammatik analizi çox vacibdir.

Açar sözlər: *inkarlıq kateqoriyası, məntiqi inkarlıq, qrammatik inkarlıq, inkarlıq konstruksiyası, məntiqi analiz*

Mehriban Zeynal Hajizade

**Logical negation, its essence and enrichment of the language
on the basis of negation constructions**

Abstract

Negation refers to the non-existence of any concept in objective reality. The category of negation can be explained both logically and grammatically. Thus, both logic and linguistics include this category in their research object. Logical negation refers to negative judgments. Grammatical negation is expressed by various means in the form of sentences. Negation in language is, first of all, one of the important problems of content and form, or more precisely, of sentence structure and its way of thinking.

Regardless of the will of the people, the existing laws also apply to language. Without knowing these objective regularities, it is impossible to determine the changes in language and their causes, the regularities of the historical development of language and the factors that affect it.

Negation is considered an independent grammatical category. Grammatical categories are formed on the basis of the grammatical structure of the language. Among the grammatical categories, the category of negation attracts more attention due to both the breadth of its scope and

the richness of its means of expression. This category arises in connection and comparing with affirmation. Negation is one of the main means of influencing the structure of the thought expressed by the sentence and participating in the construction of the sentence structure. Therefore, the self-grammatical analysis of negation is very important in order to determine the structure of analysis and judgment.

Keywords: *negation category, logical negation, grammatical negation, negation construction, logical analyses*

Giriş

İnkarlıq kateqoriyasının mahiyyəti və onun ifadə vasitələri barədə istər xüsusi, istərsə də ümumi dilçilikdə çoxlu dissertasiyalar və monoqrafiyalar yazılmasına baxmayaraq, hələ də dilçilikdə bu haqda vahid bir fikir yoxdur.

Son dövrlərdə dilçilik ədəbiyyatında inkarlıq kateqoriyasının mahiyyətinin, onun linqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsində müəyyən elmi standartlıq, sabitlik yaransa da, bu sahədə mübahisəli cəhətlər, fikir müxtəlifliyi hələ də mövcuddur.

Bəzi dilçilər inkarlığa sırf semantik (K.Xaydolf, A.Əmirov), bəziləri sintaktik (V.A.Trofimov, E.İ.Şendels, N.A.Bulax), bəziləri isə modallıq (L.E.Kumaniçkina və b.), digərləri isə qrammatik-leksik kateqoriya kimi yanaşırlar. İnkarlığın ümumi dilçilik səviyyəsində tədqiqi, ilk növbədə bu linqvistik problemin ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında geniş şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. İnkarlıq kateqoriyası məntiqi, funksional-semantik kateqoriya kimi öz ifadə vasitəsini müxtəlif dil vahidlərində tapır. Elə buna görə də ayrı-ayrı dillərdə inkarlıq kateqoriyası müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Dildə inkarlıq kateqoriyası cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında ümumi dilçiliyin mühüm problemlərindən biridir.

İnkar cümlənin ifadə etdiyi fikrin strukturuna təsir edən və cümlənin strukturunun qurulmasında iştirak edən əsas vasitələrdən biridir. Buna görə də cümlənin və mühakimənin strukturunu müəyyənləşdirmək məqsədilə inkarın məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi analizi çox vacibdir. Bu zaman inkar cümlənin üzvlənməsinin sintaktik və məntiqi-qrammatik səviyyələrində fəaliyyəti problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Babayev, 1992: 20).

Azərbaycan və ingilis dillərində inkarlıq, əsasən, qrammatik kateqoriya səviyyəsində öyrənilmişdir. İnkar konstruksiyaları, xüsusilə də qadağan konstruksiyaları nə bu dillərdə ayrı-ayrılıqda, nə də müqayisəli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Halbuki, istər inkar və qadağan konstruksiyalarında inkar vasitələrinin, onların xarakterik xüsusiyyətlərinin, istərsə də leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin məntiqi-qrammatik və sintaktik səviyyələrdə üzvlənməsinin qohum olmayan iki dilin materialları əsasında öyrənilməsi yalnız inkarla bağlı sadalanan məsələlərə aydınlıq gətirmir, həmçinin tipoloji baxımdan əhəmiyyətli faktlar əldə etməyə imkan verir. Məlumdur ki, müxtəlif strukturlara malik və müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan iki dilin qarşılaşdırılması dillərin deyil, sistem və yarımsistemlərin müqayisəsindən sonra mümkün olmuşdur. Müqayisəli tipologiya geneoloji baxımdan müxtəlif qruplara daxil olan dillərin tipoloji oxşarlıq və fərqliliklərini müəyyənləşdirir. O, yalnız məhdud sayda dillərin sisteminə bəzi ümümiyyəti, izomorfluğu üzə çıxara bilər. Lakin qarşılaşdırılan dillərin sayının məhdudluğu müqayisəli tipologiyaya dil universalilərini müəyyənləşdirməyə imkan verməsə də, məhdud sayda dillərin sistemlərinin öyrənilməsi əsasında əldə olunmuş nəticələr dil universalilərinin sonrakı mərhələdə üzə çıxarılması üçün struktur tipologiyaya imkan yaratmış olur. Bu məqsədlə də biz Azərbaycan və ingilis dillərində inkar və qadağan konstruksiyalarını məntiqi-qrammatik və sintaktik səviyyələrdə analiz edərək onların semantika və strukturunda tipoloji baxımdan oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdiririk. Dilçilərin böyük bir hissəsi belə hesab edir ki, qrammatik kateqoriya kimi inkarlıq kateqoriyasının əsas məzmunu məntiqi inkardır. Bu fikir istər-istəməz məntiqi və dil inkarının bir-birinə hansı münasibətdə olmaları, onların bir-biri ilə hansı oxşar və bir-birindən hansı fərqli cəhətlərinin olması suallarını ortaya çıxarır.

Məlum olduğu kimi hələ eramızdan əvvəl III əsrdə inkarlığı formal məntiqdə öyrənməyə başlamışlar. Qədim hind materialist filosofları bütün reallıqları mövcud olanlar və mövcud olmayanlar sinfinə ayırmışlar. Mövcud olanlar dedikdə, müsbət reallıqlar, yəni maddi aləmin

reallıqları, mövcud olmayanlar isə qeyri-reallıq, yəni “mənfi” əşyaları əhatə edir.

Məntiqi inkarlıq kateqoriyası dil inkarlığı kateqoriyasının əsas məzmununu təşkil etsə də, onu tam əhatə etmir. Çünki məntiqi inkarlıq kateqoriyasından fərqli olaraq, dil inkarlığı kateqoriyası bir çox başqa funksiyaları da yerinə yetirir, nisbi müstəqilliyə və özünə xas olan məna tutumuna malikdir. Məsələn, inkar göstəricisinə malik olan cümlələrin heç də hamısı inkar mühakiməsinə müvafiq gəlmir, onlar təsdiq mühakiməsinə də uyğun gələn qadağan və sualın ifadə vasitəsi kimi də çıxış edə bilirlər.

Məntiqi inkarlıq bütün dillərdə öz əksini tapdığından, dil universalisi hesab edilir. Dil inkarlığı kateqoriyasının məntiqi məzmununu mövcud olmamaq, mənfilik, məhrumluq, fərqlilik və s. təşkil edir. Lakin dil inkarlığının məzmununa etiraz, imtina, qadağan və s. mənalar da daxil ola bilər. İnkarn forması müsbət semantikaya da malik olur. Bu, istər ayrı-ayrı leksik vahidləri, istərsə də bütöv sintaktik konstruksiyaları əhatə edə bilər. İnkarn üçün xüsusi formalar, qrammatik əlamətlər, müəyyən sözlər mövcuddur ki, bu onu qrammatik cəhətdən izah etməyə imkan verir.

Məntiq elmində mühakimələrdən bəhs edilir. Mühakimələr isə iqrari və inkari olur.

Təsdiqlik kateqoriyasının əsas xüsusiyyəti müəyyən obyekt barədə hansısa hal, hərəkət və ya keyfiyyətin iqrar edilməsindən ibarətdir. İnkari mühakimə iqrari mühakimədən əlaqəsiz, ondan təcrid olunmuş halda düşünülə bilməz. İnkarnlığın aşkar edilməsində onun hər hansı bir iqrari anlayış ilə qarşılaşdırılması mühüm yer tutur. Yalnız bunlar arasında əlaqənin bərpa edilməsi, bunların qarşılaşdırılması, birini təsdiqə, digərini isə inkara çevirir. Formal məntiqi kateqoriya olaraq inkari mühakimə iqrari mühakimənin əksinə qoyulur. İnkari mühakimənin düzgün, dəqiq mənası yalnız əksmənalı təsdiqi mühakimə ilə əlaqəli şəkildə götürüldükdə anlaşıla bilər.

Dilçilikdə inkarnlığın məntiqi və linqvistik təbiəti ilə bağlı bir sıra fikirlər mövcuddur. Formal məntiqdə inkarnlıq “yoxluq” kateqoriyası adı altında izah olunur. Qədim filosoflar bu anlayışı “mövcud olmama”, “yoxluq” kimi sözlərlə ifadə etmişlər. İlk dəfə “yoxluq kateqoriyası” terminini qədim yunan fəlsəfəsində neoplatonçular daha dəqiq desək, Prokl işlətməmişdir. Sonralar bu termin Hegel fəlsəfəsində mühüm yer tutmuş və dərinlən təhlil olunmuşdur. Hegelin fikrincə, inkarn inkişafda ziddiyyətli anı, yeninin köhnə ilə əlaqə və mübarizə anını ifadə edir.

İnkarnlıq haqqında Aristotel tərəfindən yaradılmış konsepsiyayı da qeyd etmək zəruridir. Aristotelin fikrincə, hər bir mühakimədə ya mövcudluq, ya da qeyri-mövcudluq fəaliyyət göstərir. Hökm daxilində olan məna obyektiv gerçəkliklə müqayisədə real mövcud olan və ya olmayan kimi fərz edilir.

Məntiqi inkarn bütün dillərdə öz əksini tapmışdır, buna görə də onun dil universalisi hesab edilməsini qeyd etmişdik. İnkarnlıq kateqoriyasının məntiqi məzmununu mövcud olmamaq, mənfilik, məhrumluq, fərqlilik, başqa şəkildə mövcud olmaq və s. təşkil edir. Lakin dil inkarnının inkarn forması müsbət semantikaya da malik ola bilər. Bu, istər ayrı-ayrı leksik vahidləri, istərsə də bütöv sintaktik konstruksiyaları əhatə edə bilər (Peshkovski, 1956: 60).

O.V.Trunova məntiqi və qrammatik inkarn arasındakı fərqi məntiqi inkarnlığın universallığı və onun müxtəlif dil vasitələri ilə, istərsə də bütöv konstruksiyaları ifadə etmə bacarığında görür (Bondarenko, 1983: 101).

B.Xəlilov məntiqdəki inkarnlıqla dilçilikdəki inkarnlıq arasında bir sıra oxşar və ya fərqli cəhətləri ayırd etmişdir:

1. Həm dilçilikdə, həm də məntiqdə mövcud olan inkarnlıq söz, ifadə və ya cümlələrlə ifadə olunur.
2. İnkarnı bildirən hər hansı bir mühakimənin dilçilikdə, eləcə də məntiqdə təsdiqi mövcuddur.
3. Məntiqi inkarn hökm şəklində, dilçilikdəki inkarn isə cümlə şəklində ifadə edilir.
4. Məntiqi inkarnın iki üzvü (predikat və subyekt) vardır. Dilçilikdəki inkarnın üzvləri baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarətdir.
5. Dilçilikdəki inkarnın ifadə vasitələri, morfoloji göstəriciləri olduğu halda, məntiqi inkarda bunlar yoxdur (Jespersen, 1961: 250).

Dil kateqoriyası kimi inkarnlıq nisbi müstəqilliyə malik olub məntiqi kateqoriyaya adekvat olmayan, lakin onu da özündə ehtiva edən məna həcmi ilə xarakterizə olunur. Sırf sintaktik anlamada inkarnlıq kateqoriyası inkarn hökmdən başqa xüsusi, qarşılaşdırma, istisna, subyektiv sual,

qadağan, intensiv təsdiq də ifadə edir.

F.Ramazanovun “Fəlsəfə” kitabında inkarın belə bir tərifinə rast gəlirik. “Maddi aləmin hər bir sahəsində köhnənin getməsi və yeninin meydana gəlməsi prosesi gedir. Köhnənin əsasında yaranan yeninin əskiklərinin mübarizəsi, ziddiyyətlərin həll olması yolu ilə köhnənin aradan qaldırılması inkar adlanır” (Jespersen, 1961: 249).

Dil forması kimi qəbul etdiyimiz inkar təsdiq ilə birləşdikdə fikrin iki formasının - anlayış və mühakimənin təzahürüdür. Bu baxımdan inkarın bütün dillər üçün ümumi olan formal universalı kimi qəbul etmək olar. O, fikrin və onu ifadə edən cümlənin komponentidir. Odur ki, inkarı leksik mənanın və cümlə strukturunun onun sintaktik səviyyəsində struktur-semantik modifikatoru hesab etmək olar.

Təsdiq inkar mənanın mövcudluğuna, əsasən, əks olaraq mövcuddur və təsdiqlik anlayışının cümlədə heç bir formal əlaməti yoxdur, cümlədə sıfır göstərici ilə ifadə olunur. O, cümlədə yalnız sözün semantikasi ilə verilir. İnkər təsdiqin əksi olduğundan bütün adlara və əlamətlərə aiddir. Hər hansı bir əlamət təsdiq oluna bilirsə, demək o, inkar da oluna bilər. Bir çox dilçilər inkarı təsdiq cümlə formalarının variantı, pozitiv çıxış formanın transformasiyası hesab edirlər.

Psixoloji cərəyanın nümayəndələri olan O.Cespersen, H.Svit inkarlığı müqavimət, ikrah hissi ilə bağlayırlar (Barkhudarov, Shteling, 1973: 64).

V.M.Vinoqradov isə real nitqdə inkarlığın təsdiqə nisbətən daha güclü üslubi potensiala, emosional xarakterə malik olduğunu qeyd edir.

Formal məntiqdə inkar mühakimələr bir-birindən asılı olaraq, həm ümumi, həm də xüsusi inkarı xarakter daşıyır. Bu inkar mühakimələrin hər iki növündə iqrari mühakimələr inkar edilir. Məntiqdə olan bu xüsusiyyət qrammatikada da mövcuddur. Bir sıra dilçilər ifadə etdiyi məna baxımından inkar cümlələrini ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə bölürlər. Ümumi və xüsusi inkar semantikasına və ifadə yollarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Cümlənin baş üzvlərindən biri inkarda işləndikdə cümləyə bütövlükdə inkar mənası verir. Belə inkarı ümumi inkar adlandırırlar. Ümumi inkarlıq zamanı inkar söz cümlədə bütün fikri inkar edir.

Cümlənin məzmunu, strukturu bu və ya digər şəkildə xəbərin qrammatik və ya semantik təbiətilə şərtlənir. Belə ki, dilçilərin bir hissəsi hesab edir ki, cümlədə predikativ əlamət bildirən xəbər və yaxud baş üzv yanında işlənən inkar həmin cümləyə bütövlükdə inkar mənasını verir. Belə inkarı onlar ümumi inkar, belə inkar olan cümlələri isə ümumi inkar cümlələri adlandırırlar.

Dilçilikdə A.İ.Tompson və A.M.Peşkovski inkar cümlələri inkar hissəciyinin cümlədə yerindən asılı olaraq ümumi və xüsusi inkar cümlələrə ayırmışlar (Vəliyeva, 2008: 141).

A.M.Peşkovski inkar xəbərlili cümlələri ilk dəfə ümumi inkar cümlə adlandırmışdır. O, hesab edir ki, yalnız xəbərin qarşısında duran inkar bütün hökmü inkar edir, hər hansı digər üzvün qarşısında duran inkar isə hökmün ümumi mənasına təsir etmir. Məna və quruluşuna görə o, təsdiqdə olur.

O.Cespersen də inkarlığı “special” və “nexal” negation deyərək iki yerə bölür. O, cümlədə hər hansı bir sözün inkarda işlənməsini “special negation” (xüsusi inkarlıq), bütöv cümlənin inkarda işlənməsini isə “nexal negation” (ümumi inkarlıq) adlandırır. O, ingilis dilində not və ya inkar prefiksləri ilə ifadə olunan inkarlığı xüsusi inkarlıq adlandırır. Ümumi və xüsusi inkarlığı bir-birindən fərqləndirmək həmişə asan olmur, çünki ümumi inkarlığın ifadə vasitəsi olan **not** eyni zamanda xüsusi inkarlığın da ifadə vasitəsidir (Krusinga, 1932: 178).

O, “She isn’t happy” və “She is unhappy” cümlələrini eyniləşdirirdi və onlar arasında fərq görmürdü. Halbuki, cümlələri təhlil edərkən görünür ki, “She isn’t happy” cümləsində inkarlıq sintaktik, “She is unhappy” cümləsində isə semantik yarusda gerçəkləşir.

Dilçilərdən E.Kreyzinqa da inkarlığı “sentence-negation” və “word-negation” deyərək iki yerə bölür. O, “sentence-negation” dedikdə ümumi inkarlığı, “word-negation” dedikdə isə xüsusi inkarlığı nəzərdə tuturdu. O, fikrini əsaslandırmaq üçün “It isn’t true” cümləsindəki inkarlığı “sentence negation”, “He sits not a dozen yards away” cümləsindəki inkarlığı isə “word negation” adlandırır.

Dilin zənginləşməsində inkarlıq vasitələrinin rolu əvəzsizdir. İnkarlıq semantikasının gerçəkləşməsində leksik vahidlərin böyük rolu vardır. Elə leksik vahidlər var ki, onlar inkarlıq

bildirən şəkilçilərin köməyi ilə yaranmışdır, elə sözlər də var ki, onların ifadə etdikləri mənada inkarlıq anlamı var. Affikslərin və inkarlıq ifadə edən sözlərin vasitəsilə ifadə olunan inkarlıq implisit inkarlıqdır. Leksik inkarlıq bütün sintaktik kompleksə yox, bir sözə aid olur.

İngilis dilində leksik vasitələrlə inkarlığın ifadəsi, əsasən, inkar affiksləri və bəzi inkar sözləri vasitəsilə reallaşır. İnkarlıq anlamının yaranmasında affikslərin böyük rolu vardır. Affikslər prefikslərə (sözün əvvəlinə artırılan şəkilçilər) və suffikslərə (sözün sonuna artırılan şəkilçilər) bölünür. Affikslərin hansı növünün daha çox işlənməsi bilavasitə dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Onlar leksik və qrammatik şəkilçilərə ayrılırlar. Yeni söz yaradan şəkilçilər leksik şəkilçilərdir.

Qrammatik şəkilçilər isə heç bir yeni söz yaratmır, yalnız sözün formasını dəyişdirir.

İngilis dilində inkar affikslərini un-, in-, dis-, de-, mis-, non-, a-, anti- prefixləri və bir neqativ suffiks - **less** təşkil edir. Onların hamısı sözdüzəldici şəkilçilərdir.

O.Cespersen öz kitabında qeyd edir ki, ingilis dilində 3 mühüm inkar prefiksi var: un-, in-, anti- və ya a-. Məsələn: unemployment, inhuman, illegal, irregular, antisocial.

- Indifference is paralysis of the soul, premature death.
- She unlocked the door and opened it.
- The silence was intolerable and she broke it (Seyidov, 2002: 31).

Bundan başqa de-, dis-, mis-, non-, -less kimi affikslər də sözlərə qoşularaq inkarlığın leksik vasitələri kimi çıxış edir. Məsələn: deactivate, decrease, disloyal, discomfort, non-smoker, endless (Seyidov, 2002: 98).

- I wonder why you disliked him.
- Don't bear me a grudge because I misjudged you (Seyidov, 2002: 45).

İnkarlığın leksik-qrammatik vasitələrinə inkar əvəzlik və zərfləri aid edilir. Əşyanın, əşyaya məxsus əlamətin olmadığını bildirən əvəzlilərə inkar əvəzliləri deyilir. Azərbaycan dilində çox işlənən inkar əvəzliləri bunlardır: heç kim, heç nə, heç biri, heç kimsə, bir kimsə və s.dir. İngilis dilində isə **hardly, scarcely, barely** sözləri də inkarlığın leksik-qrammatik vasitələrinə aiddir. **Hardly, barely, scarcely** sözlərinin dilimizdəki ekvivalentləri **çətin ki, zorla, güclə** sözləridir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bu sözlər cümlədə işləndikdə inkarlıq verir. Bu sözlər olan cümlələrdə **no** və ya başqa inkarlıq vasitələri işlənmir, inkarlıq məzmunu onların özündədir. Məsələn: The parlour was very quiet, so that you could hardly believe that you were in the midst of a populous city (Belyayeva, 1997: 98).

İnkarlığın kinayə yolu ilə ifadəsi də dilçilikdə mümkündür. Burada intonasiya əsas rol oynayır. Danışan şəxsin səs tonundan, eləcə də mətndən aydın olur ki, bu cümlələr kinayəli təsdiq və ya inkar məzmunu daşıyır. S.Abdullayev qeyd edir ki, təsdiq və inkarın ekspressiv dərəcələnmə imkanlarının yaranmasının da universal ifadə mexanizmi belədir. Sintaktik formanın əsas mənasının neytrallaşmasını, pragmatik mənalara ön plana keçməsi, bununla da nitqdə sevinc, təəssüf, heyranlıq, heyrat, qorxu, kinayə və s. kimi ən müxtəlif emosional çalarların, əlavə informasiyaların yaranması üçün əlverişli nitq mühiti hazırlayır. Bu zaman sintaktik forma yaranır. Emosional təsir əsas tonla "əlavə səslənmələrin" potensial qarşılaşmasından yaranır (Sugan, 1965: 210).

Azərbaycan dilində kinayəli şəkildə təsdiq və inkar anlam, əsasən, nəqli və əmr cümlələri vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn:

Şəhla xanım dedi: "Uşağı özümüz saxlarıq, itdən küçük tutmuş olsaq da, yazıq körpəyə özümüz göz olarıq; Özümüz göz ola bilmərik, Şəhla xanım!?" (Cəlilova, 2000: 75).

Göründüyü kimi, ikinci cümlədə inkarda verilən cümlə kinayə formasında deyildiyi üçün təsdiq fikir ifadə edir. Kinayə və nifrət, inamsızlıq, şübhə, istehza, etinasızlıq, qəzəb, kin, qəm, kədər, qüssə və s. bu kimi hissi məqamlarla yaxından bağlılıq və onları ifadə etmək xüsusiyyəti ekspressiv-kinayəli üsul ilə inkarlığın ifadəsində ən başlıca amillərdən biridir. Burada mənə incəlikləri, emosional münasibət ifadə edilir, intonasiyalarına görə bir-birindən fərqlənir.

İnkarlıq kateqoriyasından bəhs edərkən polineqasiya və mononeqasiya anlayışlarına da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, müxtəlif dillərdə cümlədə bir və ya bir neçə neqatorun reallaşma imkanı spesifik xarakter daşıyır və bu da dünya dillərinin mononeqativ və polineqativ tiplərə

bölünməsinə şərtləndirir ki, bu, hər bir konkret dilin özünəməxsusluğunu, daxili dünyagörüşünü əks etdirir. İnkari fikir dünya dillərinin bəzilərində neqatorun yalnız bir dəfə işlətməklə ifadə olunduğu halda, bir sıra dillər iki və bəzən daha artıq inkarlıq işarəsinin sıralanmasına yol verir. Vahid inkarlıq konstituentinin reallaşması ilə cümlənin struktur təşkilini təmin edə bilən sintaktik tip mononeqativ quruluş, cümlə daxilində iki və daha artıq inkarlıq konstituentinin reallaşması imkanı ilə səciyyələnən sintaktik tip isə polineqativ quruluş adlanır (Ağayeva, 2013: 19).

Dilçilik tarixində polineqativlik və mononeqativlik haqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi dilçilər yanlış olaraq, dilin polineqativ və ya mononeqativ tipə aid olmasını həmin dilin inkişaf səviyyəsi və ifadəlilik qabiliyyəti ilə əlaqədar aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Məsələn, O.Cespersen cümlədə vahid inkarlıq əlamətinin kifayət etmədiyini dilin zəifliyi hesab edir. Lakin mononeqativlik və polineqativlik dillərin struktur normasıdır. Belə ki, dilləri bir-birinə qarşı qoymaq, burada dillərin və xalqların inkişaf səviyyəsini aramaq elmi həqiqətə uyğun gəlmir. Polineqativlik və mononeqativliyi dillərin struktur qanunauyğunluqlarında, cümlə tərtibatı qaydalarında və dilin spesifikasiyində axtarmaq daha doğru olardı (Cəlilova, 2000: 121).

S.Abdullayev haqlı olaraq qeyd edir ki, polineqativlik və mononeqativlik dilin daxili qanunauyğunluqları, sintaktik quruluşun inkişaf əməlləri, cümlə düzəldilməsinin qaydaları və bu qaydaların hər dilin özünə xas olan xüsusiyyəti ilə izah olunmalıdır. Onda biz elmi həqiqətə yaxınlaşmış olarıq (Cəlilova, 2000: 103).

Polineqativ quruluş, əsasən, iki şəkildə, iki struktur situasiyada təzahür tapır:

1. İnkə əvəzlik və zərflərinin konstituent tərkibinə daxil olduğu cümlələrdə;
2. İnkə bağlayıcı cümlələrdə (Cəlilova, 2000: 101).

İnkə əvəzlik və zərflərinin iştirakı polineqativ tip üçün daha müntəzəm xarakter daşıyır və iqiqat inkarlıq tipi hesab olunur.

Cümlədə əlavə inkə konstituentinin istifadə olunması polineqativ dil olan Azərbaycan dili üçün təbii hadisədir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində cümlələrin inkəlaşması üçün bir inkə konstituentinin cümlədə çıxışı kifayət edir. İngilis dili mononeqativ dillər siyahısına daxil olsa da, bədii əsərlərdə nitqin təsir gücünü artırmaq taktikası kimi iqiqat inkədən istifadə edilir.

Nəticə

Müasir dilçilik ədəbiyyatında təsdiq və inkərlıq kateqoriyasının linqvistik universallıq kimi şərh olunması mühüm yer tutur. Dildə forma və mənasına görə inkəda olan cümlələr təsdiqdə olan cümlələrə qarşı qoyulur. Təsdiq və inkə bir-birlərinə əks olduğuna baxmayaraq, bir-birindən ayrılmazdır. Təsdiq və inkə bildirmək üçün cümlələrin xüsusi formaları mövcuddur.

İnkərlıq hər hansı bir anlayışın obyektiv gerçəklikdəki qeyri-mövcudluğunu ifadə edir. Cümlə strukturunun qurulmasında inkənin xüsusi rolu vardır. İnkə və təsdiq cümlələrin bir-birinə qarşı qoyulması bütün dillərdə mövcuddur, lakin inkənin ifadə yolları bütün dillərdə müxtəlifdir.

Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi məntiqi və qrammatik kateqoriyaların sıx əlaqəsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, inkərlıq həm məntiq, həm də dilçilik elminin tədqiqat obyektinə daxil olmuşdur. Məntiqi inkərlıq ümumbəşəri səciyyə daşdığı üçün ümumi kateqoriyadır. Qrammatik inkərlığın ifadə yolları müxtəlif olduğundan milli səciyyə daşıyır və xüsusi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Məntiqi inkə hökm şəklində, dilçilikdəki inkə isə cümlə şəklində ifadə olunur.

Bir sıra dilçilər ifadə etdiyi məna baxımından inkə cümlələri ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə bölürlər. Ümumi və xüsusi inkə məna və ifadə yollarına görə bir-birindən fərqlənir. Cümlədə inkənin bilavasitə xəbəre və ya predikasiya əlaməti olan əsas cümlə üzvünə aid olduğu inkərlıq ümumi inkərlıqdır. Belə ki, cümlənin baş üzvlərindən biri inkəda işləndikdə cümləyə ümumi bir inkərlıq məzmunu verir. Xüsusi inkərlıq isə cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinə aid olur və cümlə təsdiq cümlə hesab olunur. İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif tipli dillər olduğundan, onlarda inkərlığın ifadəsi də müxtəlif vasitələrlə reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A. (1992). Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 505 s.
2. Peshkovski, A.M. (1956). Russkiy sintaksis v nauchnom osveshenii. Moskva: Uchpedgiz, Izd-e 7e, 511 s.
3. Bondarenko, V.H. (1983). Otritsanie kak logiko-grammaticheskaya kategoriya. Moskva: Nauka, 212 s.
4. Jespersen, O. (1961). A Modern English Grammar on Historical Principles: Syntaks. Part V. London: George Allen & Unwin LTD, 528 s.
5. Barkhudarov, L.S, Shteling, D.A. (1973). Grammatika angliyskogo yazyka. Moskva: Visshaya shkola, 423 s.
6. Vəliyeva, N. (2008). Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 864 s.
7. Kruisinga, E. (1932). A Handbook of Present Day English, Part II. Groningen: 528 s.
8. Seyidov, Y. (2002). Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 368 s.
9. Belyayeva, M.A (1997). Grammatika Angliyskogo yazyka. Moskva: Visshaya shkola, 333 s.
10. Suga, J. (1965) On the Systems of Negation in English and Polish. Varsav: 329 s.
11. Cəlilova, G. (2000). Azərbaycan və ingilis dillərində inkarlıq və qadağanlıq konstruksiyaları. Bakı: Avtoreferat, 26 s.
12. Ağayeva, S. (2013). İngilis dilində inkarlığın ifadə vasitələri. Bakı: Dil və Ədəbiyyat, s.305-307.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Aynur Quliyeva

Göndərildi: 09.07.2022

Qəbul edildi: 20.08.2022